
Յակոբ Վարդիվառեան, Մեծ երազի ճամբուն ուղեւորները եւ համապարփակ պատմութիւն Ռամկավար ազատական կուսակցութեան, Նիւ Ճըրզի, «Մայրենի փարլիշինգ», հ. Ա, 2015, 396 էջ, հ. Բ, 2016, 399 էջ

Մփյուռքահայ ժամանակակից հետազոտող Հակոբ Վարդիվառեանի աշխատության Ա հատորը ներառում է «Արմենական կազմակերպութիւն» և «Հայ ժողովրդական կուսակցութիւն» բաժինները: Գաղտնիք չէ, որ չնայած առաջնեկ ու միակ հայրենաձին լինելու հանգամանքներին, ինչպէս նաև հայ ազատագրական պայքարում ունեցած ծանրակշիռ ներդրմանը՝ մասնավորապէս վասպուրահայության ինքնապաշտպանական արդյունավետ պայքարում, Արմենական կուսակցության և նրա անդամների մասին շատ քիչ է գրվել: Դրան նպաստել է նաև այն զգուշավոր մտայնությունը, որ թուրքական բռնատիրության պայմաններում պետք չի եղել որևէ գրավոր վկայություն թողնել, որը կարող էր հայ ժողովրդին հետապնդելու և նրան մեղադրանքներ ներկայացնելու պատճառ դառնալ: Այս պայմաններում, կուսակցությունների պատմությունը մեկտեղելը, մեղմ ասած, դուրսին չի եղել: Հիրավի, այս երկու կուսակցությունների հակիրճ ու հանրամատչելի պատմությունը «հեռու մնացած է թակելէ դուռը քննական պատմագրութեան ու բանալէ գայն» (Ա, էջ 16), սակայն սույն ուսումնասիրությունը իր տարողությամբ և ընդգրկումներով բազմաշերտ աշխատություն է արժանի դրվատանքի և գիտական քննության:

Հ. Վարդիվառեանի մենագրության նյութն առաջին հայացքից իր բոլոր ծալքերով ծանոթ է, ուստի թվում է, թե դժվար կլինի այդտեղ որևէ նոր խոսք գտնել: Սակայն ի պատիվ հեղինակի հարկ է արձանագրել, որ շնորհիվ նրա պրպտուն մտքի և տարիներ շարունակ իրականացրած տքնաջան ու հետևողական աշխատանքի՝ բացահայտվել են երկու կուսակցությունների պատմության նորանոր ծալքեր: Դրվատելի է հատկապէս այն իրատեսական մոտեցումը, որով առաջնորդվել է հեղինակը՝ իրական գույներով ներկայացնելով Արմենականների ծննդավայրն ու այն հիմնական տարածաշրջանը, ուր նրանք ծավալել են իրենց գործունեությունը՝ Վան-Վասպուրականը, և ժամանակի հայ իրականությունը, ինչպէս նաև այդ ընդհանուր համայնապատկերում՝ կուսակցության հիմնադիրների նկարագիրը: Միանգամայն իրավացիորեն նա ընդգծում է, որ հայ ժողովրդի ընդվզումն արդյունք էր ու անմիջական պատասխան օր օրի սաստկացող թուրքական բռնաճնշումների և հայահալած տմարդի քաղաքականության: Դարավոր ընդարմացումից հայ ժողովրդին ոտքի հանելու համար անհրաժեշտ էր նախ հեղափոխել նրան գաղափարապէս, այնուհետև՝ հոգեբանորեն:

Հարկ է հատուկ ընդգծել, որ Հ. Վարդիվառյանը ճիշտ է ներկայացրել ազգային նույն՝ Մկրտիչ անունը կրող երեք գործիչների դերն ու գործունեությունը վասպուրահայությանը ոտքի հանելու և իր պատվին ու ինչքին տեր կանգնելու գործում: Մկրտիչ Խրիմյանի հայրենասիրությունը, Մկրտիչ Փորթուզայանի կրթալուսավորական գործին անմնացորդ նվիրվածությունը, ինչպես նաև Մկրտիչ Ավետիսյանի ազատասիրությունը հեղափոխական առաջացրին հայության շրջանում և ծնունդ տվեցին Արմենական կուսակցությանը, նրա հեղափոխական գաղափարախոսությանն ու զենքի դիմելու և ինքնապաշտպանվելու մղումներին: Նրանց գաղափարական հովանու ներքո ծնվեց ու հասակ առավ հայրենասիրությամբ տոգորված, ազատագրական պայքարի գիտակցությամբ հասունացած ու համակված, գաղտնի, բայց վճռական պայքարի լծված մի սերունդ, որը հայոց փրկությունը տեսնում էր կրթված սերնդի և մարտական ուժի մեջ: Այդ սերունդն էր, որը համախմբվեց «Արմենիա» լրագրի շուրջը և առաջնորդվելով դրա հայեցակետերով այդ գաղափարները քարոզելով՝ տարածեց ժողովրդի մեջ ու ստեղծեց հեղափոխական կազմակերպություն: Թե՛ շարժումը և թե՛ կուսակցությունը թերթի անունով կոչվեցին «Արմենական»: Իր էությամբ անվերապահորեն ազգային այս նորաստեղծ կուսակցության գաղափարների կրողն ու տարածողը «Արմենիա» լրագիրն էր: Նրա անդամներն իրատեսորեն ջատագովում էին ոչ թե առանձին ելույթներն ու ցույցերը, այլ համընդհանուր ապստամբության գաղափարը և որևէ հավատ չէին ընծայում եվրոպական դիվանագիտությանը:

Հ. Վարդիվառյանն իրավացիորեն և, որքան մեզ հայտնի է, առաջին անգամ առանձնացնում է արմենականների երկու թևերը, որոնցից ձախ արմատականը խրախուսում էր և սատարում հայդուկային պայքարը, իսկ Կարապետ Հակոբյանի գլխավորությամբ գործող համեմատաբար փոքրամասնություն կազմող չափավորը Լոնդոնում հիմնում է «Անգլո-հայկական կոմիտե» և որդեգրում Հայկական հարցի լուծման դիվանագիտական ուղին:

Գրքի շահեկան՝ «Ականավոր արմենականները» խորագիրը կրող բաժնում հեղինակը ներկայացնում է փառապանծ Մկրտիչ Ավետիսյանին և նրան հաջորդած կուսակցական գաղափարատեսական և գործնական մարզի ասպետներ Երվանդ Քեոսյան-Սեպուհին, Եղիշե Գոնտակչյանին, «նիթական, բարոյական եւ ֆիզիքական զոհողութիւններով յեղափոխութեան օժանդակած, օրերով անօթի, շոգենաւերի ամբարների, վագոնների մէջ ամիսներով ապրած, երիցս տեօրի ենթարկուած, բայց միշտ պատնէշի վրա մնացած» Գրիգոր Պեոզիկյան-Ներսեսին (Ա, էջ 255), աննկուն Անուշավան Տեր-Մկրտչյանին: Նրանց թվում էին նաև տեսական ու գաղափարական մարտադաշտի նվիրյալները՝ կուսակցության տարեգիր Արտակ Դարբինյանը, «քարոզչական աշխատանքին գործօն ջանքերը միացուցած» Գրիգոր Արարքցյանը (Ա, էջ 113), «իր ամենաազդեցիկ օրերուն իսկ անձնական ոչինչ հետապնդող ու ընդհակառակն՝ իր գործունեութեան պատճառով իրեն ու իր ընտանիքը շատ բան տուժեցուցած» Կարապետ Նաթանյանը (Ա, էջ 229),

կուսակցական մամուլի երախտավոր Մեն Սե-Միքայել Նաթանյանը (Ա, էջ 237), «մեր ազգային ներքին չարաշահություններուն հանդէպ պարկեշտ պայքարի բոլոր միջոցներով զինուած, որեւէ դժուարութեան ատեն տրամաբանութեան առջև միայն տեղի տուող» Լևոն Աճեմյանը և ուրիշներ (Ա, էջ 109): Այնուհետև այդ ազգանվեր շքահանդէսում առաջամարտիկներին հաջորդում են համեմատաբար քիչ հայտնի «այլ արմենականներ», որոնք չնայած հայ ազգային-ազատագրական պայքարում ունեցած իրենց համեստ ներդրումին, ապրել են նվիրումի ու հերոսացման պայծառ օրինակ հանդիսացող կյանքով, որով կարելի է սերունդներ դաստիարակել:

Թեև գոյության բոլոր տարիների ընթացքում Արմենական կուսակցությունը տպագիր որևէ պաշտոնական օրգան չի ունեցել¹, սակայն Հ. Վարդիվառյանի աշխատությունում առկա է «Արմենական մամուլը» շահեկան խորագրով բաժինը, որն ամբողջական տեղեկություն է հաղորդում այն բոլոր պարբերականների մասին, որոնք որոշ վերապահումներով կարելի է համարել արմենական:

«Ուխտագնացություն արմենականներու շիրիմին» բաժնում հեղինակը մեծ հավատով ու հարգանքով, անսպառ կարոտով, անկեղծ ու անեղծ սիրով է արտահայտվում արմենական ռահվիրաների մասին. «Անոնք մեզի սովորեցուցին ըլլալ յեղափոխական, սակայն շրջահայեաց, ըլլալ յեղափոխական, սակայն ուսումնաստենչ ու զարգացած, ըլլալ յեղափոխական՝ միշտ առաջնորդուելով ազգին ու ժողովրդին գերագոյն շահերէն» (Ա, էջ 303):

Հայ պատմագիտության մեջ հայկական կուսակցությունների պատմությունն այնքան էլ լավ չէ ուսումնասիրված, իսկ Հայ Ժողովրդական կուսակցության պատմությունը գրեթե ուսումնասիրված չէ: Խորհրդային տարիներին պաշտպանվեց թեկնածուական մեկ ատենախոսություն, որն ավելի շատ մարքսիզմի և դրա աղավաղված հոլովույթ լենինիզմի դիրքերից այդ կուսակցության հասցեին գաղափարաբանական քննադատությունների շաղախ էր և, որքան մեզ հայտնի է, մնացել է անտիպ: Համոզված եմ, որ մոտ ապագայում այդ բացը կլրացվի, և մենք այդ կուսակցության մասին կունենանք հիմնարար ուսումնասիրություն:

Հ. Վարդիվառյանը սույն աշխատության այդ բաժինը հավանաբար գրել է փաստական սուղ տեղեկությունների հիման վրա: Սակայն նույնիսկ այդ դժվարին պայմաններում նա կատարել է այնպիսի ծավալուն աշխատանք, որը միանգամայն արժանի է գովեստի: Սակայն Արմենականների կողքին Հայ Ժողովրդական կուսակցությունը զետեղելը, կարծում ենք, ժամանակագրական առումով շեղում է և այնքան էլ ճիշտ չէ, քանզի մինչ դրա ասպարեզ

¹ Արմենականների կարծիքով, կարելի էր օգտվել «Արմենիա» թերթում լույս տեսած գաղափարախոսական բնույթի որոշ նյութերից, սակայն այն երբեք կուսակցության պաշտոնաթերթը չի եղել: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Սարգսյան Ս.**, «Արմենիա» պարբերականը ազտագրական գաղափարախոսության ակունքներում, Երևան, 2014, էջ 89-101:

իջնելն Արմենականներին ժամանակային առումով հաջորդել են մի քանի այլ քույր կուսակցություններ (Գաղափարակցական, ՀՍՌԿ և այլն): Ընդհանուր առմամբ, սույն մենագրությունը հայկական կուսակցությունների, մասնավորապես Արմենականների պատմագրության ասպարեզում լուրջ ներդրում է և համապարփակ ուսումնասիրություն:

Աշխատության Բ հատորը նվիրված է ՌԱԿ-ը գոյացնող Վերակազմյալ Հնչակյան ու Ազատական կուսակցությունների և Գաղափարակցական ու Հայ ազգային ազատական միությունների պատմության լուսաբանմանը, որն իր տարողությամբ ու արժարժված խնդիրներով հիրավի խիստ անհրաժեշտ էր: «Հայերն Ամերիկայի մեջ» առաջին բաժնում Հ. Վարդիվառյանը նշում է, որ 1880-ական թթ. «ի խնդիր հացի ու ազատութեան» և հատկապես 1896 թ. կոտորածներից հետո հայ «գաղթականներու հսկայ ալիք մը նետած էին Ատլանտեանի այս ափերուն վրայ»: Հենց նրանք հետագայում դարձան այն հենքն ու մարդկային շտեմարանը, որ մեր ժողովրդին նվիրեց վերակազմյալների փառավոր կոհորտան: Սերունդ, որն իր ժողովրդի ու հայրենիքի ազատության սուրբ գործին նվիրաբերեց ամեն ինչ և իր սխալներով ու թերացումներով հանդերձ՝ մշտապես մնաց պայքարի առաջին գծում:

Վերակազմյալների պատմության լուսաբանումն իրավամբ սկսելով Հնչակյան կուսակցության հիմնադրումից և ներկայացնելով նրանց ծրագիրը՝ հեղինակը պարզաբանում է, որ նրանց լեզուն «արեւելահայերէնի ու արեւմտահայերէնի խառնուրդ» էր, երկվություն, որը դրսևորվում էր նաև նրանց գաղափարախոսության մեջ: Մա կարևոր հանգամանք է, որը հետագայում հիմք դարձավ կուսակցության տարբեր հատվածների բաժանման, ինչի արդյունքում ստեղծվեց Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունը: Երկու թևերն ունեին մեկ հիմնական նպատակ՝ ազատագրել հայ ժողովրդին թուրքական գեհեներից, սակայն տարաձայնություններն այդ բաղձալի նպատակին հասնելու միջոցների մեջ էին: Վերակազմյալները, որոնք բացառապես արևմտահայեր էին, «կը կազմէին իրաւ մտավորականութիւնը Հնչակեան Կուսակցութեան», լավ գիտէին երկիրն ու օսմանյան իշխանությունների հայատյաց էությունը: Նրանցից շատերը դարձել էին այդ բռնապետության հարվածների թիրախը և ժամանակավրեպ էին համարում ու մերժում Հին կամ նազարբեկյանական հնչակյանների որդեգրած սոցիալիզմի վարդապետությունը, իսկ փոխարենն առաջարկում էին իրատեսական միջոցներ: Իսկ երկրից նոր գաղթած ամերիկահայերի զգալի մասը, որը մտահոգ էր սեփական ժողովրդի ճակատագրով, ընդգրկվեց հավատավոր վերակազմյալների շարքերում. «Կուսակցութեան Ամերիկայի Շրջանակը Վերակազմեալներու խմորման հնոցն էր» (էջ 63):

Իր առջև դրված խնդիրն ամբողջովին ներկայացնելու անհրաժեշտության գիտակցումից ելնելով՝ Հ. Վարդիվառյանը բավականին հանգամանալից շարադրում է ամերիկահայ գաղթօջախի ձևավորման պատմությունը, մասնավորապես XIX դարի 80-ական թվականներից սկսված հայերի զանգ-

վածային ներգաղթի գործընթացի պայմաններում: Ընդգծելով Ուստրի՝ որպես ԱՄՆ-ում առաջին հայակենտրոն քաղաքի, Բոստոնի՝ որպես հայ քաղաքական մտքի օրրանի և հայկական բոլոր կուսակցությունների կենտրոնատեղիի կարևոր դերակատարությունները՝ նա անդրադարձներ է կատարում նաև վերակազմյալ մամուլին և դրա երախտավորներին: Հետաքրքիր է, որ հեղինակն առերևույթ ներկայանում է պարզ արձանագրողի դերում, սակայն իրականում դիպուկ, տեղին ու հստակ բնորոշումներով արտահայտում իր մտեցումներն ու տեսակետները թե՛ իրադարձությունների ու փաստերի և թե՛ գործիչների վերաբերյալ: Իսկ բազմիցս նրբանկատորեն դա անում է անուղղակի՝ տողարանքներում:

Անկասկած, Հ. Վարդիվառյանի կարևոր ներդրումը կարելի է համարել նաև այն, որ նա մանրամասն ու փաստարկված ներկայացնում է վերակազմյալների երկփեղկման գործընթացն ու բացահայտում դրա խորքային պատճառները: Իրողություն, որը ցայսօր ըստ արժանվույն հստակեցված չէր հայ պատմագիտության մեջ: «Դժբախտաբար, Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան մէջ ալ կը սկսի յառաջանալ պառակտում ծայրայեղ յեղափոխականներուն պատճառով,– գրում է հեղինակը,– որուն գլուխն էր Ալեքսան (Վահե) Արզուեան, յեղափոխութեան համար ամէն միջոց ներելի և գործադրելի կը դաւանէր», և «Չափաւորականներ Տամատեանի գլխաւորութեամբ կը դաւանէին թէ կայ սահման մը, որմէ անդին չի կրնար անցնիլ յեղափոխութիւնը» (Բ, էջ 82): Այնուհետև շարունակելով իր պարզաբանումները՝ նա շեշտում է, որ հնչակյանների ու վերակազմյալների տարբեր հատվածների միջև հակասություններն այն աստիճանի են սրվել, որ վերաճել են եղբայրասպանության, որին զոհ են գնացել մի շարք պայծառ դեմքեր, ինչպիսիք էին Ա. Արփիարյանը, Գ. Չիթեճյանը և ուրիշներ:

«Ականաւոր Վերակազմեալները», անտարակույս, աշխատության շահեկան ենթաբաժիններից է: Եթե կուսակցության հիմնադրման, բաժանում-միացումների իրողություններն այս կամ այն չափով հայ պատմագիտության մեջ պարզաբանված են, ապա նշանավոր վերակազմյալների փառանգի ներկայացումը բոլորովին նորույթ է և հիրավի գնահատելի փաստ: Այստեղ ամբողջական գույներով ներկայանում են վերակազմյալ նշանավոր շատ գործիչներ: Առավել մանրամասն ներկայացված է Վահե Արզույանը, որին առնչվող շատ փաստեր առաջին անգամ են դառնում ընթերցողի սեփականությունը: Հետաքրքիր է, որ ներկայացնելով Արզույանին՝ հեղինակը, չժխտելով նրա ծայրահեղական նկրտումները, փորձում է դրանք բացատրել նրա՝ ազատագրական պայքարին օգտակար լինելու անհրաժեշտությամբ: Ընդհանուր առմամբ սա թերևս առաջին դեպքն է, որ Արզույանն ավելի շատ բնութագրվում է դրական երանգներով:

Հեղափոխական երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչ Հրաչ Երվանդին Հ. Վարդիվառյանը համարելով «ՌԱԿ-ի միութեան դայեակներէն մին» (Բ, էջ 145)՝ նշում է, որ «կուսակցութիւնը անոր համար երբեք նպատակ չեղաւ, այլ

միջոց մը միայն ազգային վսեմ նպատակներու իրականացման համար, նա եղաւ ու մնաց կորովի հրապարակագիրը, մնաց մեծ իտէալիստը, միաժամանակ՝ իրապաշտը», նա դարձավ «ամբողջ սփյուռքահայութեան գաղափարական տեսաբանը՝ վերապրումի՝ նշանաբանով, նոր պատմութիւն կերտելու վճռականութեամբ» (Բ, էջ 151):

Այս բաժնում հառնում են նաև կամավորական շարժման գործուն մասնակից, ամենադժվարին պահերին սեփական ժողովրդի կողքին ու նրա նվիրյալ Ջիմ Չանգայանի անգուգական կերպարը, փառապանծ հայրուկ, ազգանպաստ գործունէությամբ հայտնի Արմենակ Եկարյանի, «Հեռաւոր Երկիր», «Տալտրիկ» հայրենասիրական երգերի հեղինակ Անտոն Ռշտունու (Բ, էջ 215), «Հայոց իրաւունքների անխոնջ փրոփականտիչ» Միհրան Սվազլի, հայ գրի բժախնդիր ու խստապահանջ մտավորական, «Ուխտուածները» շարքի հեղինակ Պետրոս Տեփոյանի և այլոց նկարագիրը:

Գաղափարակցական միության առնչությամբ Հ. Վարդիվառյանն իրավացիորեն ցավ է հայտնում, որ բացի ծրագրից՝ իրեն չի հաջողվել որևէ այլ փաստաթուղթ գտնել դրա մասին, այնուհետև ականավոր գաղափարակցականներից ներկայացնում է Հ. Խուշպուլյանին և Ա. Շիտանյանին: Նկատենք, որ նա չէր կարող ոչինչ գտնել, քանի որ այդ միությունը դեռ նոր-նոր էր ստեղծվել, իսկ Եզիպտոսում սկսված միավորման բանակցությունների արդյունքում ստեղծվեց Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը, որին մաս կազմեց Գաղափարակցական միությունը:

Սույն հատորի հաջորդ բաժինը նվիրված է Ազատական կուսակցությանը, որը, ինչպես հայտնի է, ձևավորվեց վերակազմյալների երկփեղկման արդյունքում՝ նրա արմատական թեր ներկայացնող գործիչների կողմից: Այս կուսակցության քաղաքական նպատակ էր հայտարարվում բացարձակ ու ամբողջական «ազատագրութիւնը Հայուն սեփական Հայրենիքին՝ իր պատմական ընդարձակագոյն սահմաններուն մէջ, ԱՆԿԱԽ ու ԱՆԲԱԺԱՆ կազմով և ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ կառավարութեամբ» (ընդգծումները բնագրային են) (Բ, էջ 295):

Հ. Վարդիվառյանը ներկայացնում է նաև Հայ Ազգային ազատական միության ստեղծման պատճառներն ու կարևորագոյն դերակատարությունը ՌԱԿ-ի հիմնադրման գործում: Նշենք, որ նրա կողմից նշանակալի ներդրում է ականավոր միութենականներին (Արշակ Չոպանյան, Էդգար Շահին, Արամ Անտոնյան, Հարություն Մոստիչյան, Կյուրեղ Խրայան և ուրիշներ) նվիրված ենթաբաժինը, որտեղ նորույթն ավելի շատ է և ընթերցողների ու մասնագետների համար անշուշտ ավելի մեծ պահանջարկ ունի: Եթե որոշ ռամկավար գործիչներ, ինչպիսին էր օրինակ Արշակ Չոպանյանը, ծանոթ ու գնահատված են ամբողջ հայ ժողովրդի կողմից, ապա նրանցից շատերը հայտնի էին միայն նեղ միջավայրում, ուստի նրանց առնչվող շարադրանքն անշուշտ դրական արձագանքների կարժանանա:

Կասկածից վեր է, որ այս հատորը ևս սպասված էր և լրացնելու է ՌԱԿ-ի

և նրա հիմքը հանդիսացող կազմակերպությունների մասին պատմագիտական աշխատությունների շարքը ու կհետաքրքրի հայ ավանդական կուսակցությունների պատմությամբ հետաքրքրվողներին: Հատորը հաջողված, հսկայական հետազոտական և փաստառատ ուսումնասիրություն է, որն ապագայում հիմք կդառնա նոր ու նորովի քննությունների համար:

Այդուհանդերձ, Հ. Վարդիվառյանի երկհատոր մենագրության մեջ սպրդել են որոշ անճշտություններ: Այսպես, նա նշում է, որ Համբարձում Առաքելյանը «Գրիգոր Արծրունիի մահէն ետք կը նշանակուի «Մշակ»ի խմբագրապետութեան պաշտօնին» (Ա, էջ 343): Իրականում ցարական իշխանությունները մերժեցին Արծրունու այրի տիկին Գոհարի՝ Հ. Առաքելյանին գլխավոր խմբագիր նշանակելու մասին դիմումը, որովհետև իր համարձակ պահվածքի և մի քանի հրապարակումների համար նա արդեն հայտնվել էր իշխանությունների «անհուսալիների ցուցակում»: Այդ ժամանակ «Մշակի» գլխավոր խմբագիր նշանակվեց Ալ. Քալանթարը, որին Առաքելյանը փոխարինեց միայն 1911 թ.՝ նրա մահից հետո միայն: Ըստ հեղինակի՝ արևելահայ և արևմտահայ համագործակցությունը սկիզբ է առել Արփիարյան-Արծրունի շփումներով (Ա, էջ 347), այնինչ իրականում այդ գործընթացը սկսվել է ավելի վաղ՝ Ս. Փորթուգալյան-Արծրունի շփումների շրջանակում՝ դեռևս մինչ նրանց հանդիպումը: Թիֆլիսում Աբգար Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ տպագրված «Արձագանք» լրագիրը Հայ Ժողովրդական կուսակցության մամուլի օրգան համարելը սխալ է (Ա, էջ 396), քանի որ այն լույս է տեսել 1882-1892 թթ., երբ այդ կուսակցությունը դեռևս չէր ձևավորվել: «Արմենիա» թերթը հրատարակվել է ոչ թե 1885-1925 թթ. (Ա, էջ 301), այլ 1885-1923 թթ.: Ըստ հեղինակի՝ Լեոն «կը պատկանի պոլսահայ մտաւորականներու» սերնդին (Ա, էջ 351), այնինչ նա ծագումով շուշեցի թիֆլիսահայ պատմաբան էր:

Նշենք, որ գրքում հատկապես շատ են անհարկի կրկնությունները: Աշխատության երկրորդ հատորի տարբեր բաժիններում հանդիպում ենք նույնանման հատվածների (Բ, էջ 93, 99, 125, 228, 284, 352): Գործիչներին թվարկելիս հեղինակը մի դեպքում գրում է նրանց անունը և ազգանունը, իսկ մեկ այլ դեպքում՝ միայն անվան սկզբնատառը (Բ, էջ 33) և այլն:

Նշված անճշտություններն ու բացթողումներն ամենևին չեն ստվերում հեղինակի իրականացրած ծավալուն, տքնաջան և հայրենանվեր աշխատանքը, որը, մեր խորին համոզմամբ, մնայուն ներդրում է: Առավել ևս, որ այս տարի լրանում է Արմենական կուսակցության հիմնադրման 130-ամյա հոբելյանը, ուստի սույն աշխատությունը ամենամեծ ու թանկ նվերն է հայ ժողովրդին այդ պանծալի հոբելյանի առիթով:

Եզրափակելուց առաջ հարկ էմ համարում արժանին մատուցել Հակոբ Վարդիվառյանին՝ բեղուն, տքնաջան ու բարեխիղճ աշխատանքի համար:

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ